

FÂRÂBÎ'DE MANTIK BİLİMİNE İLİŞKİN BAZI TEMEL MESELELER

© Muhammet Nasih ECE^a

Öz

Bu çalışma, Fârâbî'nin düşüncesinde bir bilim olarak mantığın mahiyeti, konusu, konumu ve yararı gibi mantık bilimine ilişkin temel meseleleri ele almaktadır. Mantık, yanlış yapmanın mümkün olduğu her yerde sahip olduğu ilkelerle doğruya yönlendiren ve akıl ile çıkarsama özelliğine sahip olan her bilgide insanı yanılmaktan koruyan bir yöntemdir. Mantığın bu işlevi onun konusundan gelir. Mantığın temel konusu ise akledilirler ve akledilirlerle ilişen ikinci akledilirlerdir. İnsanın sahip olduğu bilgilerin düzen ve sistem kazanması anlamına gelen mantığın bu hususiyeti, onu tüm bilgi ve bilimlerin ölçüsü haline getirmektedir. Konusundan dolayı da mantık biliminin konumu, yani diğer felsefî disiplin ve bilimlerle ilişkisi şekillenmektedir. Fârâbî'nin nazarında mantık bilimi, kimi yaklaşımların aksine felsefenin bir disiplini değildir. Kendine has konusuyla müstakil bir bilim, müstesna konusundan dolayı da tüm felsefî disiplin ve bilimlerin yöntem bilimi konumundadır. Mantık bilimi, edindiği konu ve sahip olduğu konumdan dolayı felsefî ve bilimsel mevzular dahil tüm konuşma ve yazışmaları yanlıştan koruyarak doğruya yöneltmek gibi üstün yararlar sağlamaktadır. Mantığın bilinmemesi durumunda ise faydaların aksine zararlar meydana gelecektir. Bu nedenle herhangi bir alana ilişkin sistemli bir bilgi kuramı, imkânsız hale gelecektir. Bilimin akledilirlerle başladığı düşünüldüğünde, bütün bilimler içinde akledilirlerin eklentilerini konu edinen mantık, alternatifsiz bir konuma yerleşmekte ve böylelikle onun öğrenilmesi kaçınılmaz olarak öncelikli hale gelmektedir.

Anahtar kelimeler: Mantık, Fârâbî, Akledilirler, Mantığın Mahiyeti, Mantığın Konusu.

SOME MAIN ISSUES RELATED TO LOGIC SCIENCE IN FÂRÂBÎ

Fârâbî (871-950), is one of the most important philosophers of the Middle Ages of Islamic philosophy, has been one of the areas that he contributed most in

^a Dr. Öğr. Üyesi, Van YYÜ İlahiyat Fakültesi, hermesece2009@hotmail.com

philosophical teaching was, undoubtedly, logic science. His philosophy, as a whole, aims to make the individual and the society happiness. The role of the science of logic here is an evident in the competence of both theoretical and practical philosophy. Therefore, without having the knowledge of logic, it is not possible to achieve happiness in the philosophical sense. In other words, it is not possible to realize competence in sciences without knowledge of logic. This feature of logic makes it very important at existential level. For this reason, in the understanding of Fârâbî, logic is an introduction to philosophy as a tool science. On the other hand, it is possible to mention the introduction or preparation of logic in a suitable way. That is why Fârâbî wrote many articles about nature of logic as a preparation for it.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş

Mantiğa yetkin ayırt etme (*cevdetü't-temyîz*) işlevini veren Fârâbî (871-950) için mantık biliminin varoluşsal bir öneme sahibi olduğu, onun kaleme aldığı mantığa hazırlık niteliğindeki eserlerinde açıkça görülmektedir.¹ Onun felsefi sistemi, insanın mutlu olmasını hedefleyen bir programa sahiptir. Mantığın bununla ilişkisi ise mutluluğu sağlayacak teorik ve pratik bilgilerin öğrenilmesi ve uygulanması esnasında hedefe varabilmek için mantık kurallarının bilinmesine duyulan ihtiyaçtır. Dolayısıyla alternatifsiz bir konuma sahip olan mantığın öğrenilmesi, felsefenin ve diğer bilimlerin yetkinlik kazanması için zorunluluk arz etmektedir.²

Fârâbî'nin nazarında mantık, felsefe için alet veya çağdaş ifadeyle yöntem bilim olduğu için diğer bilimlere göre daha önemli ve bu nedenle öğrenimi öncelikli olmak zorundadır.³ Öğrenim sırasında öğrenen kişiye

¹ Fârâbî, "et-Tenbîh alâ sebîli's-seâde", *Mantiğa Giriş Risaleleri*, trc. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 136. Bu eser bundan sonra "et-Tenbih" kısaltmasıyla zikredilecektir.

² Fârâbî, "et-Tenbîh", 140. Ayrıca bk. Ali Durusoy, *Örnek Çeviri Metinlerle Mantığa Giriş* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008), 35; Yaşar Aydın, "Fârâbî'nin Bilgi Anlayışına Genel Bir Bakış", *Bilimname* 4/1 (2004): 5, 7; Ferruh Özpilavcı, *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 54.

³ Fârâbî, "et-Tavtia evî'r-risâletu'l-leti saddere bihâ'l-mantık", *Mantiğa Giriş Risâleleri*, trc. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 24. Bu eser bundan sonra "et-Tevtia" kısaltmasıyla zikredilecektir. Ayrıca bk. Fârâbî, *Kitâbu'l-elfâzi'l-müsta'mele fi'l-mantık*, trc. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 81-82. Bu eser bundan sonra "Kitâbu'l-Elfâz" kısaltmasıyla zikredilecektir. Fârâbî, adı geçen eserlerinde felsefe öğreniminin mantıkla başlanması gerektiğini ifade ederken, *Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular* aldı risalesinde ise farklı bir tutum sergilemektedir. Burada geometri, ahlâk, fizik ve mantık bilimiyle başlanması noktasında farklı yaklaşımlara değinen ve her birini belli sebeplerden ötürü haklı gören Fârâbî'nin önerisi ise öncelikle geometri hemen

göre bazı güçlükler taşıma ihtimalinden dolayı her zaman ve herkes için bu uygulanabilir olmasa da diğer disiplinlerin ilkelerini onda bulması ve onunla yetkinleşmesinden dolayı değer itibarıyla böyledir. Bu hususiyetinden ötürü Fârâbî de dâhil Peripatetiklerce mantık, felsefenin girişi olarak düşünülmüştür. Bununla birlikte felsefe ve bilimlere giriş mahiyetinde düşünülen mantığın da girişinden bahsetmek yanlış olmaz. Başka bir ifadeyle, giriş mahiyetinde olmakla birlikte müstakil bir bilim olarak kendine has konusu, ilkeleri, kavramları ve problemleri olduğu için mantık bilimine başlamadan önce ona ilişkin bazı şeylerin bilinmesi, mantık okumalarını daha anlaşılır kılacaktır. Bunu bir çeşit mantığa hazırlık olarak da düşünmek mümkündür.

Bu meseleyi Fârâbî ile bağlantılı inceleyen İbn Bacce'nin (1085-1138) de tasdikiyle, Fârâbî'nin şu eserlerinin mantığa giriş olarak kaleme alındığını söyleyebiliriz: 1) *et-Tavtia ev risâletü'l-leti saddera bihâ'l-mantık* 2) *el-Fusûlü'l-hamse* 3) *Kitâbu'l-İsâgûcî ey el-medhal* 4) *Kitâbu'l-elfâzi'l-müsta'mele fi'l-mantık*. Bunların dışında mantığın mahiyetine ilişkin 5) *İhsâu'l-ulum*'un ikinci kısmı ve 6) *et-Tenbîh alâ sebîl's-seâde*'nin son bölümü zikredilmelidir.

Fârâbî'nin nazarında mantığa giriş veya mantığa hazırlık ifadelerinden ne anlaşılması gerektiği meselesinin kendisinden önce Porphyrios'un (233-305) *Isagoge*'si ve kendisinden sonra birçok mantıkçı tarafından kaleme alınan *İsâgûcî*lerde ele alınan meselelerden farklı olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim onun mantığa giriş maksadıyla kaleme aldığı eserlerinden birisi olan *Kitâbu'l-İsâgûcî ey el-medhal*'in muhteviyatı da söz konusu çalışmalardan farklılık arz eden bir yapıya sahip olduğu görülmektedir.⁴ Öz bir ifadeyle onun mantığa girişten amaçladığı, mantık ve felsefeye başlamadan önce bir öğrencinin bilmesi gereken bilgilerdir.

Yukarıda değinilen, mantığa başlamadan önce öğrenilmesi gereken konulara tahsis edilen eserlerinin muhteviyatından hareketle Fârâbî tarafından düşünülen temel konuları şu şekilde tespit etmek mümkündür: Mantığın mahiyeti, konusu, konumu, önemi, amacı, faydası, alternatifsizliği, diğer disiplinlerle ilişkisi, lafız-mana ilişkisi, beş tümel, bilgi elde etme yöntemleri, daha çok mantığın ilgilendiği tasdik türleri, özsellik - ilintisellik, öncelik - sonralık gibi konular.

sonrasında ise mantıkla başlanmasını şeklindedir. Bk. Fârâbî, "Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular", *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, trc. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 113.

⁴ Porphyrios'un *Isagoge*'si, Aristoteles'in *Kategoriler* kitabına giriş olarak düşünülmüş ve sadece beş tümeli ele almaktadır. İslam mantık tarihinde yazılmış birçok *İsâgûcî* ve bunlardan en meşhuru olan Ebherî'nin eseri ise genel olarak mantık biliminin muhteviyatını özetlemektedir. Bk. Porphyrios, *Isagoge*, trc. Betül Çotuksöken (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986); Ebherî, *İsagoci* (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2010).

Burada öğrenilmesi gereken konulardan sadece mantığın mahiyeti, konusu, konumu, faydası ve bu başlıklar altında düşünülebilecek olan önemi, amacı, işlevi, alternatifsizliği ve diğer bilimlerle ilişkisi gibi bazı temel konular incelenecektir. Bu konular doğrudan mantık bilimini ilgilendiren ve eğitimine başlamadan, mahiyetini ortaya koyan meseleler olduğu, ayrıca Fârâbî'nin ele aldığı bütün konuların bu türden bir çalışmayı aşan bir boyuta sahip olduğu için böyle bir sınırlamaya gidilmiştir. Öte yandan *Kitâbu'l-İsağûcî ey el-medhal* adlı eserin muhtevasını oluşturan yüklem, beş tümel, tanım, resm gibi konuların zaten mantığın bir çeşit içerik meseleleri olduğu; *el-Fusûlü'l-hamse*'nin ise teknik lafızlar, tasdik türleri, özsellik-iltisellik, öncelik-sonralık ve delalet eden lafızlar gibi konuları da doğrudan mantık bilimine ilişkin olmadığı için bu meseleler inceleme konusu yapılmamıştır.

Bu çalışma, mantık bilimine başlamadan önce veya öğrenme sürecinde bilinmesi gereken söz konusu temel meseleleri Fârâbî'nin yaklaşımı üzerinden incelemeye çalışmaktadır. Bu inceleme, temelde iki şeyi hedeflemektedir: Birincisi, Fârâbî'nin eserlerinde dağınık olarak yer alan mantığa ilişkin varoluşsal öneme sahip söz konusu meseleleri, onun aracılığıyla düzgün bir forma dönüştürmek; ikincisi ise sistematik bir forma dönüşmüş bu yapı üzerinden, modern mantık okuyucusunun zihninde, adı geçen konulara ilişkin oluşan problemleri çözüme kavuşturacaktır.

A. Mantığın Mahiyeti

Mantık, “nutk” kelimesinden türetilmiştir.⁵ Arapça'da akletmenin kendisine (*zâtu'l-akl*) delalet eden nutk, insanın bilmesini sağlayan kuvvedir. Bunun yanında bu ifade, bazen kuvvenin fiiline bazen de dil ile iletmeye denir. Aklediyor/biliyor (*yentiku*) sözü, gelecekte herhangi bir zamanda insanda bu kuvvenin bulunacağını/bulunabileceğini değil, aksine yapıyor, yiyor ve konuşuyor sözlerimizin gösterdiği şey gibi hali hazırda var olan şeyi gösterir.⁶

Fârâbî, birçok eserinde *nutktan* türetilen mantık isminin kendisinin de onayladığı şekilde, kadim filozoflar nezdinde üç şeye delalet ettiğini yazar: Birincisi, insanların akledilirleri/düşünülürleri kendisiyle aklettiği yetidir. Diğer canlılarda olmayıp insana özgü olan bu yeti sayesinde ilimler ve sanatlar elde edilir. Ayrıca eylemlerin güzeli ve çirkini bunun sayesinde ayırt

⁵ Nutk ve mantık ifadeleri Yunanca “logos” a karşılık olarak kullanılmıştır. Logos, konuşma, açıklama, hesap, akıl, akıl yetisi, tanım, oran, idrak, değer vb, anlamlara gelmektedir. Bk. Farancis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimler Sözlüğü*, terc. ve haz. Hakkı Hünler (İstanbul: Paradigma, 2004), 208; Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Vadi Yayınları, 2009), 17.

⁶ Fârâbî, *Şerhu'l-Fârâbî li kitâbi Aristûtâlis fi'l-ibâre*, nşr. W. Kutsch-S. Marrow (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 34. Bu eser bundan sonra “Şerhu'l-İbâre” kısaltmasıyla zikredilecektir. Ayrıca bk. Durusoy, *Örnek Çeviri Metinlerle Mantığa Giriş*, 42.

edilir.⁷ İkincisi, kavrama yoluyla insan zihninde oluşan akledilirlerdir ki, bu *iç konuşma* (*en-nutku'd-dâhil*) olarak ifade edilir. Üçüncüsü ise insan zihninde bulunan akledilirlerin dile getirilmesidir ki, buna da *dış konuşma* (*en-nutku'l-hâric*) denilmiştir.⁸

Birinci anlamdaki yeti, sonradan edinilmeyen, çocuklar dâhil herkeste bulunur. Fakat bu yeti, çocuklarda henüz fiil haline gelmemiş; kuvve düzeyindedir. Fârâbî, insanda bu yetinin kuvve olarak bulunma durumunu, çocuğun ayağının yürümeye dair gücüne, kütüğü yakma derecesine ulaşmamış alevi zayıf ateşe, deli ve sarhoşlarda şaşı göze, uyuyanda kapalı göze ve baygınlık geçirende buhar veya başka sebepler yüzünden perdelenmiş göze benzeterek izah etmeye çalışır.⁹

İnsanda doğuştan bulunan nutk yetisinin anlaşılabilmesi ve akıl ile karıştırılmaması için onun akıl ile olan benzerliğinden dolayı, bu yakınlığa ve farklılığa değinmek faydalı olacaktır. Akıl ve mantık, gerek halk nezdinde gerek ilmi düzeyde birlikte çokça kullanılan ve genellikle bir diğerinin yerine kullanılan iki kavramdır. *et-Tenbîh*'te nutk kavramını akıl kavramıyla ilişkilendirerek izah etmeye çalışan Fârâbî'ye göre akıl ismi bazen insanın zihniyle nesnelere kavranmasını ifade ederken; bazen de insanın kavrayışının kendisiyle gerçekleştiği şeyi ifade eder. O, söz konusu bu anlamlardan ikincisinin, yani kendisiyle insan kavrayışının gerçekleştiği şeyin kadim filozoflar tarafından nutk olarak adlandırıldığını ileri sürer.¹⁰ Burada kadim filozofların yaklaşımını benimseyen Muallim-i Sâni nezdinde de olgusal olanın bilgisi, akıl ile ilişkiliyken; salt kavramsal olan, yani zihinde var olan bilgiler de mantıkla ilgilidir. Akıl için ileri sürülen iki anlamdan biri, nesnelere ilişkin bilgiyi elde etmek için söylenirken; diğer anlam kavramlara ilişkin bilgilerdir ki, bunun için mantık ifadesi kullanılmıştır. Nutkun bu şekilde düşünülmesiyle mantığın konusu ve işlevi de böylelikle belirlenmiş olmaktadır.

Fârâbî'ye göre mantıkla ilgilenen kadim filozoflar nazarında, yukarıda değinilen her üç anlam, geçerli ve doğru olmakla birlikte, daha çok benimsenen ve nutk kavramını karşılayan birinci anlam olmuştur. Çünkü filozoflar, "*O nâtıktır*" dediklerinde o kişinin bilgisini amaçladığı şeyi kavramasını sağlayan bir şeye sahip olduğunu kastederler. Bu bilim de söz

⁷ Fârâbî, *el-Medînetü'l-fazıla*, trc. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 134. Ayrıca bk. Ali Durusoy, "Fârâbî'de Bilim, Felsefe ve Mille Bağlamında Mantık", *Uluslararası Fârâbî Sempozyum Bildirileri*, ed. Ferullah Terkan-Şenol Korkut (Ankara: Elis Yayınları, 2004), 69.

⁸ Fârâbî, "et-Tavtia", 24; "et-Tenbîh", 138; "İhsâu'l-ulûm", *Mantığa Giriş Risâleleri*, trc. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 108.

⁹ Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 110.

¹⁰ Fârâbî, "et-Tenbîh", 138.

konusu nutk yetkinliği sağladığı için mantık olarak adlandırılmıştır. Bu durumda, *nâtık* parçayı/özelliği yetkinliğe kavuşturana şey mantık bilimidir.¹¹

Fârâbî, *nutkun* anlamlarından üçüncüsüne, yani zihindeki akledilirlerin dile getirilmesine ilişkin oluşan çeşidine dair bir yanlış anlamaya dikkat çekmektedir. Ona göre nutk ve mantık ismi, dil ile ifade etme anlamında da kullanıldığı için bazı insanlar, bu bilimin amacının insana nesnelere doğru ifade etmeye ilişkin bilgi ve doğru konuşma kazandırmak olduğunu sanmışlar ki, durum böyle değildir. Çünkü doğru konuşma ve ona dair yetinin bilgisini veren gramer ilmidir. O, burada meydana gelen yanılığı her iki ilimde amaçlanan şeyin isim bakımından ortaklığına bağlamaktadır. Çünkü her ikisi de mantık olarak adlandırılır. Oysa mantık biliminde amaçlanan söz konusu iki husustan sadece bir tanesidir.¹² O da insanın şeyleri kavramada sahip olduğu evrensel yetidir.

şimdiye kadar mantığa dair kullanılan en dikkati çekici ifade onun bir yeti olduğuna dair oldu. Bu özel yetinin epistemik olarak insan zihninde neleri sağladığına dair Fârâbî'nin şu ifadeleri dikkate değerdir:

“şu halde yetkin ayırt etmeyi gerçekleştiren yöntem üzerine konuşmamız gerekir. Derim ki: Felsefe ancak yetkin ayırt etme ile gerçekleştiğine ve yetkin ayırt etme de ancak bilgisi araştırılan her konuda kavramaya ilişkin zihin yetisinde gerçekleştiğine göre, doğru kavramaya ilişkin yetinin bunların hepsinde önce bizde oluşması gerekir. a) zihin yetisi ise bizde, ancak doğrunun, kesin olarak doğru olduğunu fark edip inanmamızı; b) yanlışın kesin olarak yanlış olduğunu fark edip ondan uzak durmamızı; c) doğruya benzeyen yanlışın yanlış olduğunu fark edip onun hakkında yanılığya düşmememizi ve özünde doğru olduğu halde, yanlışa benzeyeni fark edip bu hususta aldanmamamızı sağlayan bir yeti bulunduğunda ortaya çıkar. Bu yeti kendisi ile elde ettiğimiz sanat, “mantık sanatı” olarak adlandırılır.”¹³

Yukarıda geçen bütün bilgileri özetleyecek tarzda Fârâbî tarafından mantık, *“düşünme yetisini, yanlış yapmanın imkân dâhilinde olduğu her şeyde doğruya yönlendiren ilkeleri kapsayan ve akıl ile çıkarsama özelliğine sahip olan her şeyde insanı yanılmaktan koruyan bir sanat”* şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁴

Mantığın tanımından ve öncesinde geçen bilgilerden ortaya çıkan dikkat çekici husus şudur ki, insanın temel ayırıcı vasfı durumunda olan bir

¹¹ Fârâbî, “et-Tenbîh”, 138.

¹² Fârâbî, “et-Tenbîh”, 140. Bu konuda mantıkçılar ile nahivciler arasında yaşanan tartışmaya dair bilgiler, bu çalışmanın “mantık biliminin alternatifsiz oluşu” başlığı altında ele alınmıştır.

¹³ Fârâbî, “et-Tenbîh”, 136.

¹⁴ Fârâbî, “et-Tavtia”, 16, 24.

yeti söz konusudur. Doğuştan insanla birlikte var olan bu yeti, aklın çıkarımında bulunduğu günlük konuşmalardan en karmaşık bilimsel ve felsefî bilgilere kadar her alanda doğrunun doğru, yanlışın yanlış, doğruya benzeyen yanlışın yanlış olduğunu fark ettirerek, insanın edindiği teorik ve pratik bilgilerin sıhhatini sağlamaktadır. İnsanın entelektüel süreci, bu yetiyle tamamlanmasa da bu yetiyle başlamakta ve yetkinleşmektedir.

Kavramsal analizinde de değinildiği gibi mantık, insan zihninde oluşan bilgilere dair, belli özelliklere sahip yasalarla doğru düşünmeyi sağlar. Bu durumu farklı eserlerinde, ama özü itibarıyla bir anlam birliği içinde izah etmeye çalışan Fârâbî'ye göre "mantık, aklın doğru çalışmasını sağlama ve insanı akledilirlerle ilgili yanlışın mümkün olduğu her şeyde doğru ve gerçeğe yönlendirme özelliğine sahip olan; aynı zamanda akledilirlerle ilişkili olarak birinin hata edip etmediğinden emin olunmayan şeylerin kendisiyle sınıdığı bütün kanunları verir."¹⁵ Bu ve buna bezer ifadeleri kullanarak mantığın mahiyet ve işlevini ortaya koymaya çalışan Fârâbî'nin düşüncesini anlaşılır kılmak maksadıyla, mantığı akledilirler konusunda insanın doğruyu bulmasını, yanlışın ne olduğunu ve doğru ile yanlışın birbirinden ayrılmasını sağlayan kanunları veren bilim şeklinde ifade etmek isabetli olur.

Mantığın yöneldiği alan veya var olduğu zeminin, akledilirler/düşünülürler olduğunu öncelikle vurgulamamız gerekir. Bu anlamda akledilirlere ilişkin mantığın nerede kullanılacağı veya mantığın esas hangi bilgi türünde işlevsel olduğuna değinen Fârâbî, insan bilgisine dair iki alan veya niteliğe dikkat çekmektedir. Birincisi, "*Bütün parçadan büyüktür*", "*Üç tek sayıdır*" ve "*İnsan attan başkadır*" önermelerinde görüldüğü gibi haklarında yanlışın mümkün olmadığı ve insan zihninde hazır bulunan birtakım şeylerle ilgili bilgilerdir. İnsan bu tür bilgilere ilişkin bir şüphe içinde olamaz ve bunların bilgisini edinmede yanlış da söz konusu değildir. Zihin sağlığı yerinde olmak koşuluyla hiç kimse bu tür bilgilerden yoksun değildir. Bir insan bu türden bilgileri ancak diliyle inkâr edebilir; zihniyle inkâr etmesi imkânsızdır. Bu bilgiler apriori olduğu için zorunludur. İkincisi ise haklarında yanlışın mümkün olduğu şeylere dair bilgilerdir. Bu bilgiler, akıl yürütmelerle bir çıkarımda bulunmak suretiyle idrak edilebilir. Bu türden bilgilere sahip insanlar o bilgileri araştırma ve düşünme gayretiyle edinirler.¹⁶ Bu türden bilgiler ise öncekinden farklı olarak a posteriori olduğu için olumsal bilgilerdir. İşte Fârâbî, doğruyu bulmak, doğruyu yanlıştan ayırmak, yanlışla düşmemek için mantığa ihtiyaç duymasını veya mantığın işlerliğini ikinci nitelikteki bilgiler için geçerli

¹⁵ Fârâbî, "et-Tavtia", 16; "İhsâu'l-ulûm", 92; "et-Tenbîh", 136.

¹⁶ Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 92, 94; "et-Tenbîh", 142.

olduğunu ileri sürer.¹⁷ Mantık bilimi, birinci türden bilgileri önemsemiş olsa da bu bilgiler kendiliğinden bilindiği için bir akıl yürütmeye gerek duyulmaz. Fârâbî'nin mantığı ikinci nitelikteki bilgilere hasretmesi mantıklı düşünmenin doğal olmadığını gösterir. Doğal olmaması da onun bir eğitim sürecini gerektirdiğini gösterir.

Fârâbî, mantık biliminin insan için neler sağladığına ilişkin mahiyetini belirlemek suretiyle birçok yerde gramer sanatının dil ve lafızlarla olan ilişkisi üzerinden onu açıklamaya çalışır.¹⁸ Ona göre, mantık biliminin akledilirlerle ilişkisi, gramer ilminin dil ve lafızlara ilişkisi gibidir. Nasıl ki, gramer lafızlar hakkında belli kanunlar veriyorsa, benzer şekilde mantık bilimi de akledilirler hakkında belli kanunlar vermektedir. Gramer ilmi, dilin o dili konuşan milletler nezdinde doğru kullanılmasını sağlar. Mantık ise yanılmanın mümkün olduğu şeylerde insanın doğru olanı kavraması için aklın doğru çalışmasını sağlar. Benzer şekilde Fârâbî, mantığı şiirde arûza, ölçmede terazi, cetvel ve pergele benzetmektedir.¹⁹

B. Mantığın Konusu ve Bölümleri

Fârâbî, mantığın konusunun akledilirler ve akledilirlere delalet etmesi bakımından lafızlar olduğunu söyler.²⁰ Buna göre akledilirlere ilişkin insan zihninde var olan bilgilerin işleyiş ve gelişim durumuna göre mantığın bölümleri şekillenmektedir.

Burada mantığın bölümlerine geçmeden önce, bölümlerini veya parçalarını (cüz) belirleyen konusuyla yakından alakalı olan, Fârâbî tarafından başlatıldığı ileri sürülen “birinci akledilirler” ve “ikinci akledilirler” şeklindeki ayrıma değinmemiz gerekir.²¹ Fârâbî'den sonra başta İbn Sînâ (980-1037) olmak üzere ve onu takip eden filozoflar tarafından mantığın konusunun birinci akledilirlere dayanan ikinci akledilirler olduğu düşünülmüştür.²² Bu nedenle eğitim aşamasında mantık öğrencisini bekleyen meselelerin kendisinde içerilen bu kavramın Muallim-ı Sâni tarafından nasıl anlaşıldığına ve bunun nasıl izah edildiğine bakmamız gerekir. O, *Kitâbu'l-Hurûf* adlı eserinde birinci ve ikinci akledilirleri birbirinden ayırarak meseleyi genel çerçevesiyle şöyle ortaya koymaktadır:

¹⁷ Fârâbî, “İhsâu'l-ulûm”, 92, 94.

¹⁸ Fârâbî, “et-Tavtia”, 16; “İhsâu'l-ulûm”, 94; “et-Tenbih”, 140; *Kitâbu'l-Elfâz*, 81.

¹⁹ Fârâbî, “et-Tavtia”, 16; “İhsâu'l-ulûm”, 94.

²⁰ Fârâbî, “İhsâu'l-ulûm”, 104.

²¹ İslam felsefesinde mantığın konusuyla bağlantılı “ikinci akledilirler”e yönelik görüş ve tartışmalar için bk. Ömer Mahir Alper, “Akledileni Akletme: İslam Mantık Geleneğinde “İkinci Akledilirler”in Yorumu ve Osmanlı'da Alınlanması Üzerine Bir İnceleme”, *Nazariyat* 1/2 (2015): 35-68.

²² İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ: Metafizik (el-ilâhiyyât)*, trc. Ekrem Demirli-Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 9.

"Meydana gelen ilk akledilir, duyulur nesnelere elde edilen akledilirlerdir. (...) Nefiste duyulurlardan meydana gelen bu akledilirler, nefiste meydana geldiğinde bunların nefiste olmaları bakımından birtakım eklentiler ilişir. Bu eklentiler bir kısım akledilirlerin cins olmasını, bir kısmının tür olmasını ve bir kısmının diğerleriyle tarif edilmesini sağlar. Kuşkusuz akledilirlerin cins veya tür haline gelmesini -ki bu, akledilirin birden çok şeye yüklem olmasıdır- sağlayan anlam, nefiste olması bakımından akledilire ilişkin anlamlardır. Aynı şekilde bir kısmının diğer kısımla tarif edilmesi de akledilirler nefisteyken ilişkilen durumlar ve şeylerdir. Akledilirler hakkında "onlar bilinirler" ve "onlar düşünülürler" sözlerimiz de nefiste olmaları bakımından onlara eklenen şeylerdir. Akledilirler nefiste meydana geldikten sonra onlara eklenen bu şeyler de akledilir şeylerdir, fakat bu şeyler, nefiste duyulurların misalleri olarak meydana gelen veya duyulurlara dayanan veya nefsin dışında bulunan şeylerin akledilirleri olan akledilirler değildir. İşte bunlar ikinci akledilirler (el-ma'kûlâtî's-sevânî) diye isimlendirilir."²³

Birinci ve ikinci akledilirlerin ayırımından, bunların tanımlama ve örneklendirmelerinden anlaşılmaktadır ki, duyumsamayla zihinde birinci akledilirler var olur; ondan sonra ilk akledilirlerle ilişkin yeni bilgiler, ikinci akledilirleri oluşturur. İşte mantığı esas ilgilendiren de bu ikincilerdir. Birinci akledilirlerin dış dünyada bulunmasına ve mantığın esas konusu olarak ikinci akledilirlerin ise dış dünyada bulunmamasına kadar İslam filozofları tarafından tartışılmış bu konunun Fârâbî tarafından açıkça ele alındığı görülmektedir.²⁴ Fârâbî başta olmak üzere İslâm mantık tarihinde belirleyici metinlerden hareketle ikinci akledilirlerin neliği ve kapsam alanının anlaşılması için şu örnekleri vermek mümkündür: Konu, yüklem, tümellik, tikellik, zatîlik, arızîlik, cins, tür, ayırım, hassa, ilinti, tanım, önerme, öncül, kıyas, zorunluluk, imkân, imkânsız gibidir.²⁵ Örneklerde de görüldüğü gibi zihinde oluşan ilk akledilirlerle ilişkin bilgiler, mantık biliminin konularını, buna bağlı olarak da mantığın tazammun ettiği bölümleri şekillendirmektedir. Başka bir ifadeyle kavramlar, önermeler ve çıkarımlar olarak ifade edilebilecek mantığın formel konuları örneklerde görülen ikinci akledilirler sathında var olur veya mantık bilimi bunları konu edinir.

Fârâbî'den sonra onunla bağlantısını kurmak suretiyle akledilirler hakkında yaşanan tartışmalara ilişkin iki hususa değinmemiz yerinde olur.

²³ Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 5.

²⁴ Fârâbî, *Şerâitu'l-Yakîn*, nşr ve trc. Mübahat Türker-Küyel (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990), 56. Fârâbî, söz konusu ayırımı yaparak cins, tür ve tanım gibi mantığın konularını zikretse de açıkça mantığın konusunun ikinci akledilirler olduğunu söylemez.

²⁵ Alper, "Akledilene Akletme: İslâm Mantık Geleneğinde "İkinci Akledilirler" in Yorumu ve Osmanlı'da Alımlanması Üzerine Bir İnceleme", 35-68. Söz konusu örnekler içinde Fârâbî tarafından sadece cins, tür ve tanım örnekleri kullanılır.

Birincisi, mantığın esas konusunun sadece ikinci akledilirlerle sınırlı olup olmamasıyla ilgilidir. İkincisi ise ikinci akledilirlerle ilişen üçüncü, dördüncü, beşinci ve devam eden akledilirlerin nasıl anlaşılması gerektiğiyle ilgilidir. Fârâbî'den anladığımız kadarıyla, mantığın esas konusu ikinci akledilirler olarak düşünülse de birinci akledilirler mantığın ilgisi dışında olamaz. Çünkü ikinciler, birincilere dayandığı için ondan ayrılması düşünülemez. *İhsâu'l-ulûm*'da birinci ve ikinci akledilirler şeklinde bir ayrıma gidilmeden mantığın konusunun akledilirler olduğu ileri sürülmektedir.²⁶ Hatta akledilirlerle delalet etmesi bakımından lafızlar da mantığın konusu olarak düşünülmektedir. Fârâbî'ye göre birinci akledilirler de lafızlara delalet ediyor olmaları, tümel olmaları, konu ve yüklem olmaları, birbirlerini tanımlıyor olmaları, kendilerinden sorulması ve kendileri hakkında sorulan sorulara cevap olmaları bakımından mantığın konusudurlar.²⁷ Bu yönden mantığın konusu olurken başka açılardan da doğa, medenî, matematik ve metafizik ilimlerin konusu olabilirler.²⁸ Ancak burada birinci akledilirlerle ilişkin sayılan hususların aslında ona ilişen ikinci akledilirler olduğu ileri sürülebilir. Tamamen zihinsel boyutuyla ilgilendiği için mantık biliminin konusu dış dünyada söz konusu değildir. Mantık bilimi birinci akledilirlerin dış dünyadaki varlıklarıyla, yani tikellerle ilgilenmese de zihinde akledilen olduktan sonra tikel varlıktan tamamen koptukları için onlarla ilgilenmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla dış dünyada bizzat bulunmayan birinci akledilirlerin de akledilir olmaları nedeniyle mantığın konusu olduklarını söylemek yanlış olmaz.

İkincisi ise birinci akledilirlerle ilişen ikinci akledilirler gibi ikinci akledilirlerle de başka akledilirlerin ilişmesiyle ilgilidir. Fârâbî'ye göre ikinciler de akledilen olduğu için bunlara yeni akledilenlerin ilişmesi ve bu şekilde sürüp gitmesi mümkündür.²⁹ Aslında her bir eklentide onlara ilişen aynı şeydir. Fârâbî'nin bunları farklı değerlendirmemesi, ayrıca üçüncü, dördüncü ve beşinci akledilirler şeklinde bir ayrıma da gitmemesi onun tarafından birinci akledilirlerle ilişenlerin tamamının ikinci akledilirler olarak düşünüldüğünü gösterir.³⁰ Şimdi de mantığın konusu veya konuları üzerinde temellenen mantığın bölümlerine geçebiliriz.

Aristoteles'in (M.Ö.384-322) mantığa dair eserleri, aynı zamanda mantığın konularının ayrı ayrı içerildiği eserler olarak kabul edile gelmiştir. *Kategoriler, Yorum Üzerine, I. Analitikler, II. Analitikler, Topikler ve Sofistik*

²⁶ Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 104.

²⁷ Fârâbî, "Kitâbu'l-Makûlât", *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî I*, nşr. Refik el-Acem (Beyrut: Daru'l-Meşrik, 1986), 116-117; *Kitâbu'l-Hurûf*, 8.

²⁸ Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, 8.

²⁹ Fârâbî, *Şerhu'l-İbâre*, 45-46.

³⁰ Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, 6.

Çürütmeler adıyla onun kaleme aldığı altı eser, daha sonra şarihler tarafından *Organon* diye anılmıştır.³¹ Onun şarihlerinden Ammonios Saccas (175-242), söz konusu mantık eserlerine *Retorika* ve *Poetika*'yı da ekleyerek bunların sayısını sekize çıkarmıştır.³² Hatta Porphyrios tarafından *Kategoriler*'e giriş olarak yazılmış *Isagoge* adlı eser de eklenerek bunların sayısı dokuza çıkarılmıştır.³³ Böylelikle klasik mantığın bölümleri/parçaları genelde bu şekilde kabul edilerek günümüze kadar gelmiştir.

Kendisi de bir *Isagoji*³⁴ yazan Fârâbî, bunu mantığa dâhil etmeyerek, mantığı her bir parçası bir kitapta olmak üzere sekiz bölüm olarak inceler.³⁵ Bunların ilk üçü *Kategoriler*, *Önergeler* ve *Birinci Analitikler*'dir. Bunlarla akledilirlere ilişkin yetkinleşme sağlanır ve yetkinleşmenin son merhalesi olan kıyasın kendilerinde kullanıldığı sanatlar gelir. Bunlar da *Apodeiktik*, *Diyalektik*, *Sofistik*, *Retorik* ve *Poetik* olmak üzere beş kısımdır. İlk üçü, geri kalan beş kısmı kurallarıyla kapsar ve onlara uygulanır. Son beş kısım ise bir anlamda ilk üç kısımla yetkinleşen insan zihninin uygulama sahası olarak düşünülebilir.³⁶ Şimdi de her bir kitaba karşılık gelen mantığın sekiz bölümü hakkında Fârâbî'nin görüşlerine kısaca bakabiliriz.

1. Kategoriler (*Makûlât*): Kategoriler, basit (müfret) lafızların delalet ettiği basit yüklemeleri (makûlât) ve basit yüklemelere delalet eden lafızları konu edinir. Bunlar, kıyasları ve konuşmayı oluşturan sözleri meydana getiren en küçük parçalardır.³⁷ Bu nedenle kategoriler,

³¹ William Kneale-Marta Kneale, *The Development of Logic* (London: Oxford at the Clarendon Press, 1962), 23.

³² Bochensky, söz konusu sekiz kitabı zikrettikten sonra mantığın ilkeleriyle ilişkili olduğu için *Metafizik*'in dördüncü kitabını da mantık metinlerine dahil etmektedir. Bk. I. M. Bochensky, *A History of Formal Logic*, trans. and ed. by Ivo Thomas (Freiburg/München: University of Notre Dame Press, 1956), 40.

³³ Necati Öner, *Klasik Mantık* (Anakara: Vadi Yayınları, 2009), 21; Nihat Keklik, "Fârâbî Mantığının Kökleri", *Şarkiyat Mecmuası* 4 (1962): 151.

³⁴ Fârâbî, "Kitâbu'l-İsagûcî ey el-Medhal", *Mantığa Giriş Risaleleri*, trc. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 60-89. Bu eser bundan sonra "Kitâbu'l-İsagûcî" kısaltmasıyla zikredilecektir.

³⁵ Fârâbî, "et-Tavtia", 22; "İhsâu'l-ulûm", 120. Nihat Keklik, *İslam Mantık Tarihi* adlı eserinde Fârâbî'nin mantığı dokuz bölüm olarak inceleyen ilk Müslüman filozof olduğunu söyleyerek, dolaylı olarak Fârâbî'nin mantığı dokuz bölüm olarak düşünmüş olabileceği izlenimi vermektedir. Bk. Nihat Keklik, *İslam Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı 1* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969), 48-49. *Fârâbî Mantığının Kökleri* adlı makalesinde ise açıkça İbn Sînâ ile birlikte Fârâbî'nin mantık sisteminin dokuz bölümden oluştuğunu ileri sürer. Bk. Keklik, "Fârâbî Mantığının Kökleri", 152. Ancak esas metinde de belirttiğimiz gibi bunun böyle olmadığı, ilk bölüm olarak kabul edilen *Isajoci*'nin mantığa dahil edilmediği, ona bir hazırlık olduğu açıkça belirtilmektedir. Bunun için bk. Fârâbî, "et-Tavtia", 22; "İhsâu'l-ulûm", 120.

³⁶ Fârâbî, "et-Tavtia", 22; "İhsâu'l-ulûm", 110. Ayrıca bk. Necati Öner, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı* (İstanbul: Divan Kitap, 2012), 22-23.

³⁷ Fârâbî, "et-Tavtia", 22; "İhsâu'l-ulûm", 120.

mantığın ilk bölümünü oluşturur.³⁸ Varlıkların en genel yüklemelerini oluşturan kategorilerin sayısı Aristoteles'e göre ondur.³⁹ Bunlar cevher, nicelik, nitelik, görelilik, zaman, mekân, durum, sahip olma, etki ve edilgidir. Herhangi bir nesneyi var eden temel öz, cevher ve bu cevhere dokuz araz ilişir.

2. Önergeler (*Peri Hermeneias/İbâre*): Önergeler, en az iki kavramdan ve ikişer lafızdan oluşturulan birleşik akledilirleri konu edinir. Öncül olarak kıyasın maddesini oluştururlar.⁴⁰ Başka bir ifadeyle konu, yüklem ve bağdan oluşan yargısal bildiri olan cümlelerin nitelik, nicelik, modalite, döndürme ve karşı-olum durumunu inceleyen mantık bölümüne denk düşer.
3. Birinci Analitikler (*Kıyâs*): Birinci Analitikler, en az iki önermenin bir araya gelmesiyle oluşan şekil, mod, modalite vb. birçok açıdan çıkarım yapılarını inceleme konusu yapar.⁴¹ Klasik mantık tarafından en çok önemsenen kıyas, kavram ve önermenin yetkinleştiği aşamadır.

Bu üç kitaba denk gelen üç bölüm, daha sonra ele alacağımız beş sanat için ortak olan kuralları kapsar.⁴² Bu üç bölümde yetkinlik kıyaslarda gerçekleşir.

4. Apodeiktik (*Burhânî*): Araştırılan şeyler hakkında kesin bilgi verme özelliğine sahip olan sözleri içerir. Burhâna ilişkin Fârâbî'nin en dikkat çektiği ifade "kesinlik" (yakîn) tir. Ona göre kesin bilgi, olduğundan farklı olması kesinlikle imkânsız olandır. İnsanın ondan vazgeçmesi mümkün olmadığı gibi, ondan vazgeçilebilir olduğunu düşünmesi de mümkün değildir. İnsanda hiçbir açıdan ve hiçbir sebeple onun hakkında ne kendisini yanlışa sevk edecek bir kuşku ve onu ondan uzaklaştıracak bir mugalata ne de bir kuşku ve doğruluğu konusunda bir tereddüt oluşur.⁴³
5. Diyalektik (*Cedelî*): Diyalektik, yaygın (meşhur) olarak kabul edilen öncüllerden hareketle konuşmacının üstün gelmesinin amaçlandığı konuşmalardır. Fârâbî, diyalektik sözlerin özelliğini onların iki yerde kullanılmasıyla ilişkilendirir. Birincisi, soru soran kişinin bütün

³⁸ Fârâbî, *Şerhu'l-İbâre*, 22.

³⁹ Aristoteles kategorilerin sayıları konusunda tutarlı değildir. *Kategoriler* kitabından on kategori sayılırken, *İkinci Analitikler*'de sekiz kategorinin ismi sayılır. Bk. Aristoteles, *Kategoriler*, 1b, 25-27, trc. Saffet Babür (Ankara: İmge Kitabevi, 2014), 11; *İkinci Çözümlemeler*, 83a, 22, trc. Ali Houshiary (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 37.

⁴⁰ Fârâbî, "et-Tavtia", 22; "İhsâu'l-ulûm", 120.

⁴¹ Fârâbî, "et-Tavtia", 22; "İhsâu'l-ulûm", 120.

⁴² Fârâbî, "et-Tavtia", 22.

⁴³ Fârâbî, "et-Tavtia", 18; "İhsâu'l-ulûm", 110-112, 120.

insanların kabul ettiği yaygın bilgiler üzerinden, cevap verenin de aynı şekilde yaygın bilgiler üzerinden üstün gelmeyi amaçladığında olur. Burada konuşmayı diyalektik kılan yaygın bilgilerin kanıt olarak sunulmasıdır. İkincisi ise insanın kendi zihninde veya bir başkasının nazarında tashihini amaçladığı bir görüş hakkında kesin olmadığı halde kesin olduğunu vehmettirerek, güçlü bir zan oluşturmak istediğinde diyalektik sözler kullanılır.⁴⁴

6. Sofistik (*Sûfestaî*): Fârâbî, *sûfestaî*'nin Yunancada bilgelik anlamına gelen "sofya" ile aldatıcı anlamına gelen "istes" sözcüklerin birleşimi olup aldatıcı hikmet anlamına geldiğini söyler. Safsata olarak meşhur olmuş sofistik sözler, yanıltma, saptırma, zihin karışıklığına yol açma, gerçek olmayan şeylerin gerçek, gerçek olanın da gerçek olmadığı zannını vermeye çalışan sözlerdir. Bu tür sözlerin en yaygın amacı, bilge olmayanların bilge olduğu, bilge olanların ise bilge olmadığı zannını oluşturmalarıdır. Safsata ismi hakikatin tersyüz edilmesinde kullanılan beceriye verilen bir isimdir. Fârâbî, bu sanatı kullanan kişi için sofist (*Sûfestaî*), bu sanat becerisi için sofizm (*sûfestaîyye*) ve bu sanatın kullanılmasından kaynaklanan fiile de sofistik (*sûfestaî*) ifadelerini kullanır.⁴⁵
7. Retorik (*Hatâbî*): Retorik sözler, kendileriyle insanların herhangi bir görüş hakkında ikna edilmesi, kendilerine söylenenlere güvenmeye ve onları doğrulamaya meylettirmeyi amaçlayan sözlerdir. Retoriğin ikna etmeye dayalı olduğunu söyleyen Fârâbî, retorikçi güçlü zannın altında düşünür ve iknanın da yeterlilik, etkililik ve sağlamlık açısından farklı dereceleri olduğunu ileri sürer. Üstünlük açısından farklı olsalar da iknâî sözler, güçlü bir zannı oluşturacak bir mahiyette değildirler. Bu nedenle de Fârâbî retorikçi diyalektikten aşağı bir derece verir.⁴⁶
8. Poetik (*Şî'rî*): Poetika, şeyler hakkında bir durumu veya şeyi güzellik-çirkinlik ve yücelik-düşüklük bakımından hayal ettirerek onun daha üstün ve daha düşük olarak kabul edilmesini sağlayan söz veya sanattır.⁴⁷ Heykel yapmak böyledir. Fârâbî, poetikanın kıyasa dayalı diğer sanatlara nispetini, heykel yapmanın diğer pratik sanatlara nispeti gibi düşünür. Şairin şeylere dair sözle hayal ettirmeye çalıştığı şey, insan heykeli yapan sanatçının insan hakkında hayal ettirdiği şeye ve satranç oynayanın savaş işlerinde hayal ettirdiği

⁴⁴ Fârâbî, "et-Tavtia", 20; "İhsâu'l-ulûm", 112,120.

⁴⁵ Fârâbî, "et-Tavtia", 20; "İhsâu'l-ulûm", 112-114, 122.

⁴⁶ Fârâbî, "et-Tavtia", 20; "İhsâu'l-ulûm", 114,116, 122.

⁴⁷ Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 116.

şeye benzer.⁴⁸ Diğer kıyasa dayanan sanatlara nispetle bir çeşit hayalî temsiliyet atfederek poetikaya daha düşük bir derece veren Fârâbî, bununla birlikte insan fiillerinin çoğu zaman zan ve bilgilerinden daha çok hayallerine tabii olduğuna da değinerek bir anlamda önemli olduğunu vurgular.⁴⁹ Ancak bu önemin içeriksel veya kendinden olmadığını, insanların buna ilişkin konumundan veya bu düzeyde oluşlarından geldiğini belirtmemiz gerekir. Maddesini tamamen hayallerden almakla birlikte Aristoteles'in düşündüğü şekilde, Fârâbî poetikayı edebiyatın bir türü olarak görmez. Aksine poetika da diğerleri gibi mantığın bir alanı veya bölümüdür.⁵⁰

Fârâbî, mantığın bölümlerini saydıktan sonra bu bölümlerin mantık açısından epistemik değerlendirmesini yapar. Bunlardan mantık için üstünlük bakımından en önde gelen dördüncü sırada zikredilen burhândır. Geri kalan kısımlar burhân sebebiyle çalışma konusu yapılır. Öğretim tertibinde ondan önce gelen üç kısım (kategoriler, önermeler ve kıyas) ona hazırlık durumunda; ondan sonra gelen dört kısım (diyalektik, sofistik, retorik ve poetik) ise ya burhâna destek ve yardım için ya da sakındırma açısındandır. Sakındırmaktan amaç, söylenen her bir sözün burhânî olup olmadığını ayırttırılmasına dönüktür. İster kişinin kendi zihninde ister dış konuşma itibarıyla olsun ileri sürülen görüşlerin epistemolojik değeri kesin bir şekilde birbirinden ayırttırılmazsa kesin, zorunlu ve doğru bilgiyi hedefleyen burhana ulaşılmış olmaz. Bu nedenle, insanlarda güçlü bir zan oluşturan diyalektik sözlerin, doğru olmadığı halde doğruymuş gibi sunulan sofistik becerilerin, sadece bir ikna yeteneği olan retorüğün ve hayalî olan poetüğün burhanın önüne geçirilme ihtimali söz konusu olabilir.⁵¹

İlk planda amaç bakımından mantığı burhana hasreden ve burhandan sonra gelen sanatları da ona destek, yardım ve sakındırma olarak düşünen Fârâbî, ikinci planda ise burhanın dışındaki her bir sanatı kendi içinde değerlendirerek bir anlamda onların kendi içinde bir değer taşıdığını ima etmektedir. Buna göre bir kişi diyalektikçi/cedelci olmak istediğinde neler öğrenmesi gerektiğini, bu sanatın kurallarının neler olduğunu bilmeye çalışır. Benzer şekilde birisi usta bir retorikçi/hatip olmak istediğinde veya usta bir poetikçi/şair olmak istediğinde neler bilmesi gerektiğini ve bu

⁴⁸ Fârâbî, "et-Tavtia", 20.

⁴⁹ Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 116.

⁵⁰ Mehmet Bayrakdar, "Fârâbî'nin Şiir Sanatının Kanunları Adlı Risalesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (1997): 61.

⁵¹ Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 122-124. Keklik, *İslam Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı*, 49; "Fârâbî Mantığının Kökleri", 162-164.

sanatının hassasiyetlerinin neler olduğunu öğrenmeye çalışır.⁵²

Şüphesiz Fârâbî'nin düşündüğü gibi burhânî düzeyde bilgiler elde etmek ideal olandır. Felsefe ve mantığın esas amacı da bu düzeydeki bilgilerdir. Böyle olmakla birlikte Fârâbî, geri kalan diğer sanatların kendi düzeyinde geçerliliklerini de iç işleyişlerinde değerlendirmeye çalışarak, bunları tamamen ilgi dışı bırakarak değersiz görmez. Filozoflar değer bakımından bilgiyi sınıfladıkları gibi, insanları da sahip oldukları bilgiler bakımından bir dereceye tabi tutmuşlardır. Safsatayı dışarda tutmak suretiyle insanların bilgi derecelerine göre konumları şekillenmektedir. Böylelikle insanların konuşma düzeyleri de epistemolojik konumları gibi olacaktır ve bu bilgi düzeyleri gibi söz konusu bilgi düzeylerinde yer alan insanlar da mantıkçının dikkatinden uzak olamaz.

C. Mantığın Konumu

Mantığın mahiyeti ve konusuna dair ileri sürülen görüşler, dolaylı olarak mantığın konumunu belirlemektedir. Burada mantığın konumundan kastımız, onun klasik dönem içinde felsefeyle olan ilişkisidir. Mantık felsefenin bir disiplini veya parçası mıdır? Yoksa onun öğretimi için sadece aracı bir yöntem bilim midir? Yoksa hem parçası hem de bir aleti midir?

Bu soruların cevabını bulması noktasında, Fârâbî'nin yaklaşımını tamamen belirlemese de onun yaklaşımının şekillenmesinde etkisi olan, mantığın kurucusu Aristoteles'in tutumunu öncelikle tespit etmemiz yararlı olacaktır. Aristoteles, mantığın konumuna dair doğrudan bir şey söylememiştir. O, mantık için felsefenin bir parçası veya bir aracı/enstürümanı olma noktasında açık bir ifade kullanmadığı gibi bugün ki anlamda kullanılan mantık deyişi yerine de "analitik" ifadesini kullanmıştır.⁵³ Ayrıca bu konuya ilişkin onun zihninde böyle bir problemin de söz konusu olmadığı kanaatindeyiz. Aristoteles, *Metafizik*'te bilimleri teorik, pratik ve üretken şeklinde sınıflamaya tabi tutar.⁵⁴ Bu sınıflamaya dahil edildiği takdirde mantığın teorik bilimler sınıflamasında yer alması beklenirken, teorik bilimler içinde sadece matematik, fizik ve metafizik sayılır ve bunların içinde mantık yer almaz.⁵⁵ Ross'un da belirttiği gibi, Aristoteles'e göre mantık aslında adı geçenler gibi bir bilim değildir. Mantık, herhangi bir kimsenin felsefeyle uğraşmaya başlamadan önce kazanması gereken, ihtiva ettiği kurullarla genel kültürün bir parçası olarak düşünülmelidir. Aristoteles'e göre mantık, haklarında kanıt istenmesi

⁵² Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 124-126.

⁵³ Bochensky, *A History of Formal Logic*, 44. Ayrıca bk. Günther Patzig, "Mantık Nedir?", *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, trc. Doğan Özlem (İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990), 63.

⁵⁴ Aristoteles, *Metafizik*, trc. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996), 1025b 25, 294.

⁵⁵ Aristoteles, *Metafizik*, 1026a 18, 296.

durumunda gerçek ve doğru önermelerin hangileri olduğu ve onunla ilgili hangi kanıtların getirilmesi gerektiğini öğretir.⁵⁶ Aristoteles'in mantığı bu şekilde düşünmesi, daha sonra takipçileri tarafından onu felsefenin aleti olarak değerlendirilmesinde isabetli bir gerekçe oluşturacaktır.⁵⁷

Bu konunun Aristoteles'ten sonra tartışıldığını ve Aristoteles'in de dâhil edildiği üç yaklaşım biçiminin ortaya çıktığını görmekteyiz. Bunlardan birincisi, bir alet olması nedeniyle mantığın felsefeye giriş olduğunu savunan yaklaşımdır ki, burada mantık, felsefeye dâhil edilmez. Bu yaklaşım, Fârâbî de dâhil Aristoteles'in takipçileri olan peripatetiklerce benimsenmiş ve Aristoteles de buna dâhil edilmiştir.⁵⁸ İkincisi, mantığı fizik ve ahlak ile birlikte felsefenin üç temel disiplininden bir olarak kabul eden Stoacıların yaklaşımıdır.⁵⁹ Ayrıca bu tasnif Platon'a da atfedilmektedir.⁶⁰ Geriye mantığın hem felsefenin bir disiplini/parçası hem de yöntembilimi, yani onun aleti olarak kabul edilecek şekilde ilk iki görüşü içerecek uzlaştırıcı tarzda bir üçüncü görüş kalmaktadır.⁶¹ Buna göre mantık, kimi durumda

⁵⁶ Aristoteles, *Metafizik*, 1005b 3-5, 200-201. Ayrıca bk. David Ross, *Aristoteles*, trc. Ahmet Arslan (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2011), 46.

⁵⁷ Keklik, "Fârâbî Mantığının Kökleri", 152.

⁵⁸ Patzig, "Mantık Nedir?", 63. Kneale-Kneale, Platonik kökene sahip Peripatetik geleneğin mantığı hiçbir zaman felsefenin bir parçası olarak görmediklerini belirtirler. Bunun aksine onlar için mantık, bir yetenek olarak sanattır. Bk. Kneale-Kneale, *The Development of Logic*, 14-15.

⁵⁹ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, trc. Candan Şentuna (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 313; Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, trc. Medar Atıcı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 35-36; Patzig, "Mantık Nedir?", 63.

⁶⁰ Abdülhamid I. Sabra, "İbn Sînâ'da Mantığın Konusu", trc. Yusuf Daşdemir, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2015): 221. Ahmet Arslan'ın da belirttiği gibi Platon'un eserlerinde felsefenin böylesi bir bölünme şekli söz konusu değildir. Bk. Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi II*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 192.

⁶¹ İbn Sînâ'nın bu yaklaşımı benimsediğini söylemek mümkündür. O, mantığın diğer bilimlerle paylaşmadığı, kendine has bir konusu olduğunu ileri sürer. Ancak ona göre bu konunun doğası nedeniyle mantığın amacının diğer alanlara yardımcı olmak olduğunu da savunur. Bu haliyle mantık bir yöntembilimdir. Ancak felsefe kavramı teorik alanların bütün şekillerine uygulandığı takdirde felsefenin bir parçası ve diğer parçaların da bir aleti konumundadır. Neticede İbn Sînâ'nın nazarında mantık bilimin hem felsefenin bir disiplini hem de diğer disiplinler için bir alet olarak düşündüğünü söyleyebiliriz. Ancak İbn Sînâ'ya göre mantığın felsefenin bir parçası mı, yoksa bir aleti mi olduğu sorusu, hem yanlış hem de gereksizdir. Yanlış olması, söz konusu mantığa düşünülen iki rol arasında bir çelişki var sayılması açısından. Oysa böyle bir çelişki yoktur. Gereksiz olması ise böylesi bir tartışmanın herhangi bir fayda sağlamadığı noktasındadır. Bk. İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ: Mantığa Giriş*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 8-9; *İşaretler ve Tembihler*, trc. Ali Durusoy-Muhittin Macit-Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 1. Ayrıca bk. Durusoy, "İbn Sînâ'nın Klasik Mantığa Katkıları", *İslam Felsefesinin Sorunları*, ed. Mehmet Vural (Ankara: Elis Yayınları, 2003), 190.

felsefeye bir giriş kimi durumda da felsefenin bir disiplindir.⁶²

Bu konuyu mantığın nisbesi altında tartışan Fârâbî, öncelikle mantığı felsefeye dahil eden yaklaşımın doğruluğunu mümkün kılacak sebebi zikreder: Mantığın kapsadığı şeyler, var olan şeyler olmasından hareketle mantık, felsefenin bir parçası olarak düşünülebilir. Nitekim felsefenin konusu da var olan şeylerdir. Ancak burada önemli olan veya mantığın konusunu belirleyecek özelliğin ne olduğunun iyi bilinmesi gerekir; yani mantık varlığı ne bakımdan ve ne sebeple inceleme konusu yapar. Fârâbî'ye göre mantığın konu edindiği şeyler, her ne kadar var olanlar olsa da, o şeyleri var olmaları hasebiyle incelemeyiz; onları insanların kendileriyle var olan şeylerin bilgisini elde edebileceği bir alet/araç olmaları bakımından inceleme konusu yapar.⁶³ Felsefe varlığı salt varlık olması açısından inceleme konusu yaparken mantık, varlığın bilgisini elde etmek için bir aracı olarak inceler.⁶⁴

Mantığın bu durumunu gramere benzeten Fârâbî'ye göre gramer, lafızları konu edinir ve lafızlar da akledilmesi mümkün olan mevcutlardandır. Ancak gramer bunları akledilir şeylerden biri olarak incelemeyiz; onları akledilir anlamlara delalet etmeleri bakımından inceler. Benzer şekilde mantığın kapsadığı şeyler, her ne kadar var olanlardan olsa da, mantık onları var olanlardan olmaları bakımından değil, kendisiyle var olanların bilgisine ulaşılan bir alet olarak inceler. Fârâbî, mantığa dair bu düşüncelerden sonra onun felsefenin bir parçası olduğuna dair görüşün doğru olmadığı sonucuna varır. Ona göre mantık, kendi başına bir bilimdir ve felsefenin bir parçası değildir.⁶⁵ Mantığın felsefenin bir disiplini olduğuna dair görüş çürütülünce onun hem felsefenin aleti hem de bir bölümü olduğuna dair yaklaşım da dışarda bırakılmış olur.⁶⁶ Geriye mantığın felsefenin bir aleti olduğu görüşü kalmaktadır ki, Fârâbî'nin nazarında doğru olan görüş de budur. Ancak mantık sadece bir alet değil, aynı zamanda müstakil bir bilimdir. Sonuç olarak mantık ayrı bir bilim (onun ifadesiyle ayrı bir sanat) olmakla birlikte, sahip olduğu özel hususiyetlerden dolayı bilimlerin ve felsefenin bir aracı olarak düşünülmelidir.

Mantığın konumunu belirleyecek en önemli hususlardan birisi de

⁶² İbn Sînâ sonrası İslam dünyasında mantığın konumunun netleştiğini söylemek mümkündür. Buna göre mantık kendisi bakımından müstakil bir bilim iken diğer bilimlere nazaran o, bir alet konumundadır. Bk. Kamil Kömürcü, *Esîrüddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı*, (Ankara: Yayınevi Yayınları, 2010), 23.

⁶³ Fârâbî, *Kitâbu'l-Elfâz*, 81. Ayrıca bk. Macit Fahri, "Fârâbî'nin Aristoteles Mantığının Gelişimine Katkısı", trc. Ahmet Kayacık, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 16/3 (2003): 420.

⁶⁴ Fârâbî, "Kitâbu'l-Cedel", *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî III*, neş. Refik el-Acem (Beyrut: Daru'l-Meşrik, 1986), 20, 69.

⁶⁵ Fârâbî, *Kitâbu'l-Elfâz*, 81-82.

⁶⁶ Fârâbî, *Kitâbu'l-Elfâz*, 82.

şüphesiz onun diğer disiplinler içerisinde mertebesinin bilinmesidir. Fârâbî'ye göre mantığın mertebesi, felsefenin kapsadığı disiplinlerin ve diğer bilimlerin tamamından önce gelir. Mantığın mertebesinin veya değer sıralamasının diğer disiplinler ve öğrencilerle olan ilişkisi bakımından iki şekilde düşünülebilir. Mantığın diğer disiplinlerin tamamı için bir başlangıç olarak düşünülmesi gerektiğinin şüphesiz olduğunu ifade eden Fârâbî, mantığın mertebesinin, öğrencilere göre durumunun ise belirsiz olduğuna dikkat çeker. Bilimlerin birbiriyle olan ilişkilerinden onların ele aldıkları konuların belirleyici olduğu açık iken bu durum, öğrenmeye veya öğrenciye göre değişebilir. Çünkü öğrenciye göre mantıktan sonra gelen felsefenin diğer disiplinleri mantıktan daha kolay gelebilir ve bu nedenle öğretim sıralaması değişebilir. Nitekim Fârâbî, bu gerekçelerle adını vermediği bir kesimin mantığın sırasını felsefenin birçok disiplininden sonraya koyduklarını söyler.⁶⁷ Bu problemi Aristoteles'e atfen de değerlendiren Fârâbî'ye göre Aristoteles bilimleri mantık, doğa ve iradeli olmak üzere üçe ayırmış ve mantığı en öne geçirmiştir. Aristoteles, söz konusu iki bilimde vaki olan bilgileri denetlemek ve onlara dair hüküm verme yetisini mantığa vermiştir.⁶⁸

Bu bilgiler sonucunda mantık biliminin hem konumu hem de diğer disiplinlerle ilişkisine dair Fârâbî'nin düşüncelerini üç maddede toplamak mümkündür: 1) Mantık varlık, bilgi ve değer gibi felsefenin disiplinlerinden biri değildir. 2) Mantık duyular aracılığıyla oluşan birinci akledilirlere ilişkin ikinci akledilirlere ilişkin kendine has konusu, kavramları, problemleri ve ilkeleri olan bir bilimdir. Burada özel bir ilgi sahası/konusu mevcuttur. 3) Mantık, hem felsefi disiplinlerin hem de bugünkü anlamda bilimlerin aracı, yani yöntem bilim konumundadır. Bu sonucunu mantığı diğer bilimlerden ayıran özel bir konuma taşımaktadır. Bunun sebebi ise mantığın kendine has konusundan gelmektedir. Mantığın konu edindiği, zihinde gerçekleşen akledilirlere ilişkin kurallar, yanlışın önüne geçerek doğru düşüncenin ve doğru bilgilerin oluşmasını sağlar.

D. Mantığın Amacı ve Faydası

Bu başlık altında ele alınacak görüşler, konuşma ve tartışmalarda mantığın sağladığı yararlar olacaktır. Ancak söz konusu mantık bilimi olunca bunu serimlemek o kadar da kolay olmayacaktır. Bunu bu şekilde düşünmemizin sebebi, mantığın burada dile getirileceklerden daha öte bir anlam taşımasıdır ki, bu insanın düşünen varlık olarak, mantıkla kaim olmasıdır. Dolayısıyla insanı kaim kılan mantığa ilişkin düşünceler, onu izah etmede yeterli olmayacaktır.

⁶⁷ Fârâbî, *Kitâbu'l-Elfâz*, 82.

⁶⁸ Fârâbî, *Aristoteles Felsefesi*, trc. Hüseyin Atay (Ankara: Atay Yayınları, 2018), 117-118.

Fârâbî'nin ifadesiyle, bir şeyin yararının büyüklüğü amacından gelir;⁶⁹ bir şey hangi amaca hizmet ediyorsa onun yararı da hizmet ettiği şeyin büyüklüğü derecesindedir. Amaç ve yararın bu şekilde birbirine sıkı bağlılıkları nedeniyle burada bu iki husustan biri için ileri sürülecek düşünceler, diğeri için de geçerlidir.

Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*'da mantığın yararlarını, üç değişik açıdan hareket ederek açıklamaya çalışır: Birincisi, düşünme ve öğrenme faaliyetlerimizde kendi kendimize dönük doğruluğunu sağlamaya çalıştığımız bilgilerde kendini gösterir. İkincisi, dışımızdaki insanların düşünce ve sözlerine dönük doğrulama veya yanlışlamaya yöneldiğimiz bilgilerde olur. Üçüncüsü ise ileri sürdüğümüz iddialara yönelik dışımızdaki insanların bizden kanıtlamalarını istedikleri bilgilere ilişkindir.⁷⁰

Bunlardan öncelikli öneme sahip olan, kendi düşünsel faaliyetimize dönük olan boyuttur. Fârâbî'ye göre mantığın kanunlarına sahip olduğumuz zaman, düşünsel işlemlerimizde bir sonuca ulaşmaya çalıştığımızda zihinlerimizi, belirlenmemiş şeyler arasında bizi yanılgıya düşürecek şekilde başıboş bırakamayız. Aksi takdirde farkında olmadan doğru olanı yanlış, yanlış olanı da doğru kabul edebilir, bu nedenle de yanlış çıkarımlarda bulunabiliriz.⁷¹ Fârâbî'ye göre doğru çıkarımlarda bulunmak için mantık, hangi yöntemi izlememizi, nelere gideceğimizi ve nereden veya neyle başlamamızı, zihinlerimizin kesinliğe ermesi durumunu nasıl anlayacağımızı, zihinlerimizin karışmasına sebep olan şeyleri tanımamızı ve onlardan sakınmanın gerekliliğini bize öğretir. Aynı şekilde mantığın kanunlarını uyguladığımız takdirde çıkarımda bulunduğumuz bilgilere dönük bir şüphe meydana gelirse hemen o düşüncelerimizi bir sınamaya tabi tutar, eğer bir yanlış varsa o yanlışı düzeltme yoluna gideriz.⁷²

Mantığın faydasını göreceğimiz bir başka yer ise dışımızdaki insanların düşünce ve sözlerine dönük bizim tutumumuz hakkındadır. Fârâbî'ye göre bu, ilkece ilkinden farklı değildir. Dışımızdaki insanlar tarafından ileri sürülen görüşlerin epistemik değerlendirmesini kendimize dönük kısmında, hangi kural üzere ve hangi yöntemle yapıyorsak, aynı kural ve yöntemle yapmamız gerekir.⁷³

Mantık kurallarına riayet edildiği takdirde faydasının görüleceği bir diğer yer ise dışımızdaki insanların, sözlü veya yazılı olsun ileri sürdüğümüz görüşlere yönelik sorgulamaları esnasında bizim tutumumuza ilişkindir. Fârâbî'ye göre, bize sorular veya eleştiriler yönelten kişilerin görüşleri,

⁶⁹ Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 96.

⁷⁰ Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 96.

⁷¹ Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 96, "et-Tenbîh", 136; *Kitâbu'l-Elfâz*, 78.

⁷² Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 96.

⁷³ Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 96, 98.

doğrulayıcı nitelikte ise bu gerçeklik ortaya çıkar biz de basiretle bunu kabul ederiz. Bunun aksi de olabilir, yani bize itirazda bulunan kişiler bizi yanıltmaya da çalışabilirler; bu durumda mantık kuralları sayesinde o kişinin yanılttığı ve hangi yönden yanılttığı ortaya çıkar ve bizde böylelikle sahte itirazları bertaraf etmiş oluruz.⁷⁴

Mantığın yararlarından bahsedileceği yerlerden birisi de son iki mevzuyu bir anlamda kapsayacak tarzda toplumsal niteliğe sahip olan eğitim-öğretim faaliyetlerine ilişkindir. Eğitim ve öğretim, bireyin zihnini geliştirmek, bilgilerin doğru, zorunlu ve kesin olanını vermek için yapılır veya bu türden bilgileri bu nitelikte olmayan bilgilerden ayırttırmaya çalışır. Eğitim sürecinde verilen bilgiler neye ilişkin olursa olsun bu, mantık biliminin kanunlarından bağımsız olamaz. İşte Fârâbî'ye göre nefsin düşünen kısmını geliştiren, kişiyi faydalı, kesin ve doğru tutumlara yönelten, öğretim ve öğrenimde kesinlikten saptıran şeyleri doğru olanlardan ayırttırmayı öğreten bilim mantıktır.⁷⁵

E. Mantık Bilmemenin Zararları

Mantık bilgisine sahip olmakla elde edilen faydaların neler olduğu ve onun nerelerde işlevsel olduğunu gördük. Mantığın bilinmesiyle hâsıl olacak faydalarına karşın onun bilgisizliği durumunda nelerin eksik olacağına da değinmemiz gerekir. Mantık veya mantık kuralları bilinmese ne olur? Öncelikle bu sorunun cevabına dair kullanacağımız mantık ifadesinin hem insanda doğuştan bulunan mantık olgusuna hem de mantık bilimine karşılık geldiğini belirtmemiz gerekir. Mantık bilinmese mantıksal olarak, şimdiye kadar anlatılan faydaların tam tersi olan faydaların yokluğuyla zararlar meydana gelecektir. Doğruya ulaşmayı hedefleyen ve yanlıştan sakınmayı sağlayan mantığın ihmal edilmesi durumunda yanlıştan sakınılmadığı için doğruya da ulaşılmamış olacaktır.

Fârâbî'ye göre mantığın ihmal edilmesinden dolayı meydana gelecek zararların en küçümsenmeyecek olanı, zıt görüşlere muhatap olmak suretiyle bizde oluşacak tavra ilişkindir. Bir konu hakkında tartışan iki kişiye yönelik onlardan her birinin kendi görüşünü doğrulamak veya karşıt görüşte olanın görüşünü çürütmek için ileri sürmüş oldukları kanıtlar hakkında bir hükme varırken takınacağımız tavır önemlidir. Eğer mantığı bilmezsek onlardan doğruya isabet edenin doğruluğunu, doğruya nasıl ve hangi yöntemle ulaştığını bilemeyiz. Öte tarafta yanılan kişinin yanıldığını, nasıl ve hangi yönden yanıldığını veya yanıltıldığını bilmemiz mümkün olmayacaktır.⁷⁶

Fârâbî, böyle bir durumda mantık bilmemekten dolayı meydana gelen

⁷⁴ Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 98.

⁷⁵ Fârâbî, *Aristoteles Felsefesi*, 116-118.

⁷⁶ Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 98.

söz konusu sonuçlardan dolayı, bizde oluşacak muhtemel dört olumsuz tutuma değinmektedir. Birincisi, ileri sürülen bütün görüşler karşısında zihnimiz karışır ve onlardan hangisinin doğru hangisinin yanlış olduğunu anlayamayız. İkincisi, söz konusu ileri sürülen görüşler çelişkili olabilir; bunların doğru olduğunu zannederek ve bunları kabul ederek biz de çelişkiye düşeriz. Üçüncüsü, ikincisinin tam tersi, hiçbirisinin doğru olmadığı zannına kapılabiliriz. Oysa çelişik iki düşünmeden biri mutlak doğru, diğeri yanlıştır. Dördüncüsü ise bu görüşlerden birini doğrulamaya diğeri yanlıslamaya girişerek, doğrulamak istediğimizi doğrular, yanlıslamak istediğimizi de yanlıslar, ancak bunun hangi yönden yapılması gerektiğini bilmeksizin yaparız. Dolayısıyla doğruladığımız veya çürüttüğümüz görüş hakkında bize yöneltilen itirazları boşa çıkaracak şekilde görüşlerimizi temellendirmemiz mümkün olmayacaktır. İleri sürülen görüşlerden tercih ettiğimize doğruluk isabet etmiş olsa da bunun hakkında kesin bir kanaate sahip olamayız. Böylelikle tercih ettiğimiz görüşe ilişkin bizde kesin bir bilgi oluşmadığı takdirde fikrimizden vazgeçebiliriz. Yani doğruladığımızı yanlıslayabilir, yanlısladığımızı da doğrulamak suretiyle görüş değişikliğine gidebiliriz. Fârâbî, böyle belirsizlik içinde olan kişiyi geceleyin odun toplayan kimseye benzetir.⁷⁷ Söz konusu durum, sadece iki tartışmacı karşısında duran kişi için değil, aynı zamanda bir konuşmacı karşısındaki her bir dinleyici ve bir metin karşısındaki her bir metin okuyucusu için de geçerlidir.

Fârâbî, günlük düşünsel tutumlarımızda mantığı bilmenin veya bilmemenin doğurduğu sonuçların bilimlerde yetkinlik iddiasında bulunanlar için de geçerli olduğuna değinerek, burada da arız olacak muhtemel durumlardan bahseder. Buna göre, eğer mantığı bilmezsek dolayısıyla elimizde bir sınama aleti olmayınca, ya karşıt görüşlülerin tamamı hakkında iyi niyet besleriz ya hepsini itham eder hiçbirini kabul etmeyiz ya da doğru olanı bulmak maksadıyla bunlar arasında bir ayrıştırmaya girişsek de bunu tamamen dayanaksız ve nedensiz yaparız. Burada kendisi hakkında iyi niyet beslemiş olduğumuz kişinin aldatıcı olup olmamasından emin olamadığımız için biz de aynı konuma düşebiliriz. Bu kişi bizden ötürü itibar kazanır ve biz de farkında olmadan bizi ve başkalarını aldatan kişiye destek olmuş oluruz. Öte yandan kötü niyet beslediğimiz kişi doğru olabilir ve bu mantıksız tutumumuzdan dolayı haksız yere bu kişiyi mahkûm etmiş oluruz.⁷⁸

Muallim-i Sâni, burada hem düşünsel hem de duygusal meselelere, mantık bilmek suretiyle oldukça gerçekçi olan bir çözüm üretmektedir. Bu vesileyle gerek bilimsel gerek siyasî gerekse dinî açıdan hak edilmeyen her

⁷⁷ Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 100.

⁷⁸ Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 100-102.

itibar, konum ve makamın yolu kapanmış olmaktadır. Tarih boyunca haksız kazanç ve itibar elde edenler, öncelikle insanlarda olması gereken mantık bilgisini engellemeye girişmiş ve bu vesileyle toplumsal itibar sahibi olmaya çalışmışlardır. Haksız itibarlarını ellerinde tutmak için de başta mantık olmak üzere sorgulamayı merkeze alan felsefenin her türüne karşı çıkararak, bunları toplum nezdinde yokluğa mahkûm etmişlerdir. İnsanların sosyal, siyasal, ekonomik, ideolojik, dinî vb. açılardan sömürülebilmeleri düşünsel açıdan onların akıl ve mantıklarını kullanamaz hale getirilmelerinden geçer. Tarih bunların sayısız örnekleriyle doludur. Bu nedenle mantığın öğrenilmesi ve öğretilmesine karşı duran her bir yaklaşımı, insanı insan yapan öz değerlerinden koparmakla eş değer sayılabilir.

F. Mantık Biliminin Alternatifsiz Oluşu

Mantığın bilinmesi durumunda gerçekleşecek faydalar ve bilinmemesinden dolayı oluşacak zararlardan da açıkça görülmektedir ki, Fârâbî nazarında mantık, teorik ve pratik olarak kesin bilgiye ulaştıran bir yöntem bilim olarak alternatifsiz bir konuma sahiptir.⁷⁹ O, bu durumu, “*Mantık olmadan kesinliğe ulaşmanın yolu yoktur*”⁸⁰ şeklinde net bir ifadeyle dile getirmektedir.

Fârâbî'nin meseleyi bu kesinlikte değerlendirmesi bu hususa ilişkin bazı soruları akla getirmektedir: Gerçekten de mantık bilimi alternatifsiz midir? Onun yerini alacak başka bir bilim yok mudur? Doğru düşünmek için mantık bilimi tek yol mudur? Süreç içinde bu sorulara mantık çevrelerince kabul edilmeyecek türden evetleyici cevaplar olmuştur. Kimileri dilin mantığa ihtiyaç bırakmadığı;⁸¹ kimileri kelamın mantığı zaten içerdiği;⁸² kimileri aritmetik ve geometrinin doğru düşünme ihtiyacını karşıladığını ve kimileri de zaten insanda hazır bulunan bu yetinin ayrıca onun bilimini yapmayı gerektirmediğini ileri sürmüşlerdir.⁸³

Bu çerçevede mantığa alternatif görülen diyalektik konuşma ile aritmetik ve geometri gibi matematik ilimlere dikkat çeken Fârâbî'ye göre

⁷⁹ Fârâbî, “et-Tavtia”, 24.

⁸⁰ Fârâbî, “İhsâu'l-ulûm”, 102; ayrıca bk. Yaşar Aydın, *Fârâbî* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 58.

⁸¹ Fârâbî'den kısa bir zaman önce Sîrâfî ile Mattâ ekseninde nahivcilerle mantıkçılar arasında yoğun bir tartışma yaşanmış ve Sîrâfî'de temsiliyetini bulan düşünce, nahiv ilminin ayrıca bir mantık ilmine gerek bırakmadığı noktasında yoğunlaşmıştır. Bunun için bk. Mehmet Şirin Çıkar, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2009). Sîrâfî ile Mattâ arasında geçen tartışmanın tahkik ve tercümesi için bk. Osman Bilen, “Ebû Bîşr Mattâ ile Ebû Said es-Sîrâfî Arasında Mantık ve Gramer Üzerine Bir Tartışma”, *İslâmiyat Dergisi* 7/2 (2004): 155-172.

⁸² Kelamcıların mantık eleştirileri için bk. İbn Haldun, *Mukaddime II*, trc. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 1166-1167.

⁸³ Fârâbî, “İhsâu'l-ulûm”, 102.

söz konusu alanlara ilişkin bilgiler, mantık kanunlarına dair bilgileri gereksiz kılmaz, onlar mantık bilgisinin gördüğü işi görmez ve onun yerini dolduramazlar. Mantığın bu durumu da gramer benzerliği üzerinden izah etmeye çalışan Fârâbî, söz konusu ilimlerin mantığa ihtiyaç bırakmadığını düşünen insanların bu görüşlerini, şiir ve nutuk ezberlemenin ve bunları çokça rivayet ederek alışkanlık elde etmenin, dili doğru kullanmada ve insanın hatasız konuşmasında gramer kanunlarını gereksiz kıldığını düşünen kişilerin görüşlerine benzetir.⁸⁴

Fârâbî'nin dil benzetmesini biraz daha açmakta yarar vardır. Şüphesiz insanlar, gramer kurallarını bilmeden de düzgün konuşabilirler. Ancak düzgün konuşabiliyor olmak, bir metnin yazımında veya sistemli bir konuşmada kişiye yetmeyecek, bunun için gramer bilgisine ihtiyaç duyulacaktır.⁸⁵ Benzer şekilde insan, doğuştan kendisiyle var olan mantık olgusuna/yetisine sahiptir ve günlük, sıradan işlerini yürütürken mantıklı düşünmeye çalışır. Ancak sadece bu yetiye sahip olması karmaşık felsefî, teolojik ve bilimsel meselelere ilişkin bir faaliyet içinde olduğu zaman mantık bilgisine ihtiyaç duymayacağı anlamına gelmez. Düşünmek doğuştan bir yeti olarak insanla var olabilir, ancak doğru düşünmenin doğuştan olduğunu söyleyemeyiz, yani mantığın kurallarıyla gerçekleşecek doğru düşünme doğal değildir.⁸⁶ Eğer doğru düşünme doğuştan olsaydı her insan doğru düşünürdü, ancak gerçekliğin böyle olmadığı açıktır.

Konuşmasını bilen herkesten gramer kurallarının bilgisine sahip olması beklenemez, ancak kişi yazar olmak gibi bir arzuya sahipse bu durumda gramer kurallarını bir kenara bırakamaz ve kişinin gramer kurallarını öğrenmesi zorunludur.⁸⁷ Burada yanlış anlamının önüne geçmek için başka bir noktaya dikkat çekmemiz gerekir. Gramer kurallarını bilen herkesin nasıl yazar olmasının beklenmesi doğru değilse mantık kurallarını bilen kişilerin de her probleme çözüm getirmesinin beklenmesi doğru değildir. Ayrıca her iki alana dair teknik bilgiler edinildiği halde hataların yapılması da muhtemeldir. İbn Sînâ'ya göre tam hakkını vermeme, bazı konuların ihmal edilmesi ve mantık kurallarını kullanamama gibi nedenlerden dolayı bazı kimseler, mantığı öğrendiği halde hatalar yapabilirler. Burada hata ve eksikliği mantık biliminde değil, değinilen muhtemel sebeplerden ötürü kişinin kendisinde görmek gerekir.⁸⁸ Bir antrenör sporcularına nasıl oynanması gerektiğini öğretebilir, fakat ders

⁸⁴ Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", 102.

⁸⁵ Bu konu için bk. İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2009), 32-33.

⁸⁶ Ahmet Arsalan, *İlkçağ Felsefesi Tarihi III (Aristoteles)* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 52.

⁸⁷ Şafak Ural, *Temel Mantık* (İstanbul: Çantay Kitabevi, 1995), 6-7.

⁸⁸ İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ: Mantığa Giriş*, 13.

alan sporcular kendi yetenekleri ölçüsünde ilerleyebilirler.⁸⁹

Mantığın yerine getirdiği görevi başka disiplinler yapıyor şeklinde ona alternatif alanlar düşünüldüğü gibi, aslında bir bilim olarak mantığın faydasız, bu nedenle gereksiz olduğunu söyleyenler de olmuştur.⁹⁰ Fârâbî, mantığın fazlalık olduğu görüşüne karşı da onu gramere benzetmek suretiyle açıklama getirmektedir. Ona göre “mantığı bilmediği halde, gerçek hakkında yanılmayan bir insanın bulunmasının mümkün olmasından hareketle mantığın gereksiz olduğunu” iddia eden kimse, “gramer kanunlarından bir şey bilmediği halde, konuşmasında hata yapmayan kimselerin bulunabileceğinden hareketle gramerin bir fazlalık olduğunu” iddia eden gibidir. Fârâbî'nin gerek mantığa alternatif ilimlerin bulunması gerek mantığın fazlalık görülmesi hususunda akledilirler-mantık ilişkisini izah etmek için dil-gramer ilişkisini bir aksiyom şeklinde kabul ederek öne sürdüğü görülmektedir. Söz konusu benzetme üzerinden bunun izah edilmesi, bu benzetmenin herkes tarafından çok iyi bilinmesi ve gramer bilgisi olmadan dilin iyi kullanılamayacağı yargısının peşin kabulünden dolayı olmalıdır. Bu hususta İbn Sînâ açıkça araştırmaya, incelemeye ve akıl yürütmeye muhtaç bırakmayan bir özellikle Allah tarafından desteklenmiş her insanın yetkinleşmesinde mantık öğrenimini zorunlu görür.⁹¹

Mantığın alternatifsiz oluşundan hareketle Fârâbî, bu bilime gösterilecek ilginin, diğer disiplinlere gösterilecek ilgiden önce gelmesinin zorunlu olduğunu belirtir.⁹² Ona göre insana dair iyiliklerin en önemlisi akıl olduğuna ve mantığın sağladığı iyilik insan aklının kesin bilgilerle yetkinleşmesi olduğuna göre, bu bilim insana dair iyiliklerin en özelini vermektedir. Dolayısıyla böylesi bir bilim, ilgi ve değer itibarıyla öncelikli olmalıdır.⁹³ Fârâbî ayrıca mantık bilimin önemini ve alternatifsizliğini insanın en temel gayesi olan mutluluğu elde etmekle de ilişkilendirir. Mantık, mutluluğa götüren yolun ilk aşaması olduğu için ilimlere ilişkin disiplinler arasında ilk başlanması gereken mantığa ilişkin bilgiler olmalıdır.⁹⁴

Mantığın kanunları, herkeste tabii olarak bulunmasına rağmen kimi insanlar, zihinlerinde var olan bilgilerin farkında olmayabilirler. Bu sebepten bu durumun arız olduğu insanlar tarafından mantık önemsiz, faydasız,

⁸⁹ Ural, *Temel Mantık*, 6-7.

⁹⁰ Bk. Fatih Toktaş, *İslam Düşüncesine Felsefe Eleştirileri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004), 16; Nazım Hasırcı, *İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), 20-21.

⁹¹ İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ: Mantığa Giriş*, s. 14. Ayrıca bk. Durusoy, “İbn Sînâ'nın Klasik Mantığa Katkıları”, 184.

⁹² Aydın, *Fârâbî*, 57.

⁹³ Fârâbî, “et-Tenbîh”, 138.

⁹⁴ Fârâbî, “et-Tenbîh”, 140,142.

boşuna uğraşılan bir alan olarak görülebilir. Böylesi bir yaklaşıma karşı ileri sürülecek görüşler, alana ilişkin teknik içerikli bilgiler ihtiva etmelidir. Nitekim Fârâbî'nin yaklaşımı da bu şekilde gelişmiş ve bu çalışma da aynı anlayışla şekillenmiştir.

Sonuç

Fârâbî nazarından mantık bilimi, teorik ve pratik bilimlerin yetkinlik kazanması için, var oluşsal bir öneme sahiptir. Mantık, sadece bilimlerde değil, yanlış yapmanın mümkün olduğu her yerde, sahip olduğu kanunlarla kişiyi yanlışa düşmekten koruyarak, doğruya yönelmesini sağlar. Bu öneminden dolayı Fârâbî, mantığın mahiyetini izah etmek gayesiyle hazırlık niteliğinde bazı risaleler kaleme almış; ayrıca birçok eserinde de bu konuya yer vermiştir.

Fârâbî'ye göre temel işlevi doğru ile yanlışı birbirinden ayırmak olan mantık bilimin konusu akledilirlerdir. Akledilirler ve onlara ilişkin yeni akledilirler olarak kendine has konusuyla mantık, müstakil bir bilim olurken öte tarafta bu konusundan ötürü diğer bilimlerin yöntem bilimi haline gelmektedir. Mantığı müstesna kılan bu yönüyle düşündüğümüzde mantığın felsefeyle ilişkisi açıklık kazanmaktadır. Buna göre Fârâbî'nin düşüncesinde mantık bilimi varlık, bilgi ve değer gibi felsefenin bir disiplini değildir. Her ne kadar mantık varlığı konu edinse de o varlığın bilgisine ulaşmak münasebetiyle varlıkla ilgilenir. Bu özelliğinden dolayı mantık bilimi bilgilerin kendisiyle sınındığı bir konuma yerleşmektedir. Mantık biliminin konumu böylelikle netlik kazanmaktadır. Buna göre mantık, felsefenin bir disiplini olmamakla birlikte, müstakil bir bilim olarak felsefe veya tüm felsefî disiplinler ve bilimler için bir yöntem bilimdir. Bu hususiyetten dolayı da mantık bilimi öncelikli ve hayati bir mahiyet kazanmaktadır.

Mantığın konusu, konumu ve bunlardan hareketle mahiyetinin belirginleşmesinde, bilgilerin doğruluk değerlerinde bu biliminin ne derece yararlı olduğunu göstermektedir. Fârâbî'nin mantık bilimine verdiği öneme bakılırsa, aslında detaylı bir tarzda faydasını konuşmak onun anlayışıyla çok da bağdaşmaz. Çünkü konusu ve konumu çözümlendikten sonra faydasının kendiliğinden anlaşılacağı açıktır. Aslında Fârâbî'nin bu çerçevede yapmaya çalıştığı, bu bilimin müptedilerine dönük bir gayrettir. Buna göre mantık, hem kendi zihnimizde hem başkalarının görüşlerinde hem de başkalarının bizim görüşlerimize dönük itirazlarında varlık bulan görüşlerin kritiğini yaparak doğruya yönlendirmektedir. Burada işaret edilen husus ilmî, siyasî ve sosyal uzantıları bakımından ayrıca dikkate değerdir. Mantık biliminin inceliklerine vakıf olmadan okunan metinler ve dinlenen konuşmaların doğru olup olmadıkları anlaşılacaktır. Bundan ötürü de aldanmaların meydana gelme ihtimali yüksektir. Yanılma ve yanılmaların yaşanmaması için de mantık biliminin kurallarının bilinmesi ve uyulması gerekir. Bu

nedenlerden dolayı Fârâbî'nin nazarında mantık tahsili zorunluluk arz etmektedir. Mantık öğrenilmediği takdirde doğrunun doğru, yanlışın yanlış olduğu bilmek mümkün olmayacaktır. Bu da, tüm teorik söylem ve pratik eylemlerde mantık bilmemenin zararları olarak kendisini gösterecektir.

Böylelikle mantığın bilgiye ilişkin zihinsel işleyişi konu edinmesinden ve bu münasebetle diğer bilim ve disiplinler karşısında edindiği konumdan ötürü kimi iddiaların aksine, hiçbir bilim dalının yerine getirmediği önemli bir işleve sahiptir. Bu nedenlerden dolayı da mantık alternatifsiz bir bilimdir.

Fârâbî'nin anlayışında ortaya konulan mantığın mahiyeti, konusu ve konumundan dolayı elde edilen faydaların ve bilinmemesinden oluşacak zararlarına dair bütün bu açıklamalar, esas olarak insanın mutluluğunu hedeflemektedir. Onun felsefî sisteminde teorik ve pratik bilgilerin, nihâî olarak insanın mutluluğunu sağlamaya dönük olduğu ve mantığın da teorik ve pratik bilgilerin yanlışlardan arındırılması anlamına geldiği düşünüldüğünde mantığın bilinmesi, insanın mutlu olması için önemli ve önceliklidir. İşte bütün bunlar mantık biliminin vazgeçilmez olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- ALPER, Ömer Mahir. "Akledileni Akletme: İslam Mantık Geleneğinde "İkinci Akledilirler" in Yorumu ve Osmanlı'da Alımlanması Üzerine Bir İnceleme". *Nazariyat* 1/2 (2015): 35-68.
- ARİSTOTELES. *Kategoriler*. Trc. Saffet Babür. Ankara: İmge Kitabevi, 2014.
- ARİSTOTELES. *İkinci Çözümlemeler*. Trc. Ali Houshiary. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- ARİSTOTELES. *Metafizik*. Trc. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996.
- ARSLAN, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi II*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- ARSLAN, Ahmet. *İlkçağ Felsefesi Tarihi III (Aristoteles)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- AYDINLI, Yaşar. *Fârâbî*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- AYDINLI, Yaşar. "Fârâbî'nin Bilgi anlayışına Genel Bir Bakış". *Bilimname* 4/1 (2004): 5-16.
- BAYRAKDAR, Mehmet. "Fârâbî'nin Şiir Sanatının Kanunları Adlı Risalesi". *Anakara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (1997): 45-65.
- BİLEN, Osman. "Ebû Bîşr Mattâ ile Ebû Said es-Sîrâfî Arasında Mantık ve Gramer Üzerine Bir Tartışma". *İslâmîyât Dergisi* 7/2 (2004): 155-172.
- BOCHENSKY, I. M. *A History of Formal Logic*. Trans. and d. by Ivo Thomas.

- Freiburg/München: University of Notre Dame Press, 1956.
- BRUN, Jean. *Stoa Felsefesi*. Trc. Medar Atıcı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- ÇIKAR, Şirin Mehmet. *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2009.
- DURUSOY, Ali. *Örnek Çeviri Metinlerle Mantığa Giriş*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008.
- DURUSOY, Ali. "Fârâbî'de Bilim, Felsefe ve Mille Bağlamında Mantık". *Uluslararası Fârâbî Sempozyum Bildirileri*. Ed. Ferullah Terkan-Şenol Korkut. 65-76. Ankara: Elis Yayınları, 2004.
- DURUSOY, Ali. "İbn Sînâ'nın Klasik Mantığa Katkıları". *İslam Felsefesinin Sorunları*. Haz. Mehmet Vural. 181-194. Ankara: Elis Yayınları, 2003.
- EBHERÎ. *İsagoci*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2010.
- EMİROĞLU, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2009.
- FAHRÎ, Macit. "Fârâbî'nin Aristoteles Mantığının Gelişimine Katkısı". Trc. Ahmet Kayacık, *İslamî Araştırmalar Dergisi* 16/3 (2003): 416-421.
- FÂRÂBÎ. "Kitâbu'l-Cedel". *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî III*. Nşr. Refik el-Acem. Beyrut: Daru'l-Meşrik, 1986.
- FÂRÂBÎ. "Kitâbu'l-Makûlât". *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî I*. Nşr. Refik el-Acem. Beyrut: Daru'l-Meşrik, 1986.
- FÂRÂBÎ. *Şerhu'l-Fârâbî li kitâbi Aristûtâlîs fi'l-ibâre*. Nşr. W. Kutsch- S. Marrow. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- FÂRÂBÎ. *Şerâitu'l-Yakîn*. Nşr ve Trc. Mübahat Türker Küyel. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990.
- FÂRÂBÎ. "Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Konular". *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*. Trc. Mahmut Kaya. 109-117. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- FÂRÂBÎ. *Kitâbu'l-elfâzi'l-Müsta'mele fi'l-mantık*. Trc. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- FÂRÂBÎ. "İhsâu'l-ulûm". *Mantığa Giriş Risâleleri*. Trc. Yaşar Aydın. 92-127. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- FÂRÂBÎ. "et-Tenbîh alâ sebîli's-seâde". *Mantığa Giriş Risâleleri*. Trc. Yaşar Aydın. 130-147. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- FÂRÂBÎ. "et-Tavtia evi'r-Risâletu'l-leti Saddere bihâ'l-Mantık". *Mantığa Giriş Risâleleri*. Trc. Yaşar Aydın. 16-31. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- FÂRÂBÎ. "Kitâbu'l-İsagûcî ey el-Medhal". *Mantığa Giriş Risâleleri*. Trc. Yaşar Aydın. 60-89. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- FÂRÂBÎ. *Kitâbu'l-Hurûf*. Trc. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.

- FÂRÂBÎ. *Aristoteles Felsefesi*. Trc. Hüseyin Atay. Ankara: Atay Yayınları, 2018.
- FÂRÂBÎ. *el-Medînetü'l-fazıla*. Trc. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- HASIRCI, Nazım. *İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2010.
- İbn HALDUN. *Mukaddime II*. Trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.
- İbn SÎNÂ. *İşaretler ve Tembihler*. Trc. Ali Durusoy-Muhittin Macit-Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- İbn SÎNÂ. *Kitâbu's-Şifâ: Mantığa Giriş*. Trc. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn SÎNÂ. *Kitâbu's-Şifâ: Metafizik (el-ilâhiyyât)*. Trc. Ekrem Demirli-Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- KEKLİK, Nihat. *İslam Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969.
- KEKLİK, Nihat. "Fârâbî Mantığının Kökleri". *Şarkiyat Mecmuası* 4 (1962):147-169.
- KNEALE, William-KNEALE, Marta. *The Development of Logic*. London: Oxford at the Clarendon Press, 1962.
- KÖMÜRCÜ, Kamil. *Esîrüddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı*. Ankara: Yayınevi Yayınları, 2010.
- LAERTIOS, Diogenes. *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. Trc. Candan Şentuna. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- ÖNER, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Vadi Yayınları, 2009.
- ÖNER, Necati. *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*. İstanbul: Divan Kitap, 2012.
- ÖZPİLAVCI, Ferruh. *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- PATZİG, Günther. "Mantık Nedir?". *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*. Trc. Doğan Özlem. 55-73. İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990.
- PETERS, Farancis E. *Antik Yunan Felsefesi Terimler Sözlüğü*. Trc. ve Haz. Hakkı Hünler. İstanbul: Paradigma, 2004.
- PORPHYRIOS. *Isagoge*. Trc. Betül Çotuksöken. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986.
- ROSS, David. *Aristoteles*. Trc. Ahmet Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2011.
-

- SABRA, Abdülhamid I. "İbn Sînâ'da Mantığın Konusu". Trc. Yusuf Daşdemir. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2015): 221-239.
- TOKTAŞ, Fatih. *İslam Düşüncesine Felsefe Eleştirileri*. İstanbul: Klasik Yayınevi, 2004.
- URAL, Şafak. *Temel Mantık*. İstanbul: Çantay Kitabevi, 1995.

SOME MAIN ISSUES RELATED TO LOGIC SCIENCE IN FĀRĀBĪ

© Muhammet Nasih ECE^a

Extended Abstract

Fārābī (871-950), is one of the most important philosophers of the Middle Ages of Islamic philosophy, has been one of the areas that he contributed most in philosophical teaching was, undoubtedly, logic science. His philosophy, as a whole, aims to make the individual and the society happiness. The role of the science of logic here is an evident in the competence of both theoretical and practical philosophy. Therefore, without having the knowledge of logic, it is not possible to achieve happiness in the philosophical sense. In other words, it is not possible to realize competence in sciences without knowledge of logic. This feature of logic makes it very important at existential level. For this reason, in the understanding of Fārābī, logic is an introduction to philosophy as a tool science. On the other hand, it is possible to mention the introduction or preparation of logic in a suitable way. That is why Fārābī wrote many articles about nature of logic as a preparation for it.

Considering the content of the work written by Fārābī, it is possible to identify the basic issues before starting the logic that need to be learned as follows: The nature, subject, location, importance, aim, utility, non-alternativity of the logic, its relationship with other disciplines, five universals, methods of obtaining information, more interested in of logic, such as essence-accident and priority-posteriority. Some of these issues are not only for logic, but also for the preparation of philosophy. For this reason, among all these things only nature, subject, location, importance, purpose, utility, non-alternative issues of the logic were discussed in this study.

According to Fārābī's conception, logic is a science that directs people to the right wherever it is possible to do wrong and protects people from being

^a Asst. Prof., Van YU Theology Faculty, hermesece2009@hotmail.com

mistaken in every knowledge. Protecting and correcting people from doing wrong comes from its own subject. The main subject of logic is reasonable things and the second reasonable things which are related to reasonable things. The second reasonable things in the human mind becomes apparent as parts of the science of logic. After Fārābī, the logic is considered as nine chapters. However, Fārābī considered logic as eight chapters: Categories, Propositions, First Analytics, Second Analytics, Topics, Rhetoric, Poetics and Sophistical Refutation. He does not include Isagoge into the chapters of the logic. The most important of these chapters is the Second Analytics. The three sections before this chapter are in preparation for learning it; the four parts that come after it are either in terms of support or restraint.

The special structure of the logic, which means that the acquired information is the order, makes it a measure of all knowledge and sciences. Due to its subject, the position of the science of logic, namely its relation to other philosophical disciplines and sciences, is shaped. The logic becomes an independent science with its own subject matter, on the other hand, it becomes the methodology of other sciences due to its this subject matter. In Fārābī's thought, although the science of logic is directed towards being, it is directed as a means to reach the knowledge of that being. Because of this feature, logic is placed in a position where the information is tested with logic itself. The logic of the position, thus, becomes a methodology for all philosophical disciplines and sciences as an independent science. And this makes the science of logic a priority and vital.

The use of logic, in testing the information in terms of formal shows how useful it is. In this context, Fārābī examines the benefits of logic intensively for beginners in the science of logic. According to this, logic allows us to distinguish right from wrong, both in our own views and in the opinions of others and in the objections of others against our views as well. The matter pointed out here is remarkable in terms of scientific, political and social extensions. The texts read and the spoken speeches without knowing the rules of logic science will not be understood in terms of true or false. The rules of the science of logic must be known and followed in order to avoid mistakes and illusions. For these reasons, according to Fārābī, logic education must be necessary. If logic not, it will not be possible to know that the right is right and the wrong is wrong. This will manifest itself as the damages of not knowing the logic.

For all these reasons, logic science has no alternative. Unlike some claims, logic has a function that no discipline has fulfilled it. For this reason, offering

alternatives to logic or seeing it unnecessary not only reduces the adequacy in the sciences but also the quality of daily conversations.

Keywords: Logic, Al-Fārābī, Reasonable, The Nature of Logic, The Subject of Logic.

